

Kritički osvrt na „predanje“ o štapu djeda Crkve bosanske

*Šutnja i nedjelovanje
znače sudjelovanje...¹*
(R. Mahmutćehajić, 1948-2026)

Proslov

„Predanje“ po kojem je posljednji djed Crkve bosanske predao episkopalni štap šejhu mevlevijske tekije na Bentbaši u XV stoljeću, u danima osmanskog osvajanja Bosne, po svemu sudeći prvi je plasirao Rusmir Mahmutćehajić 1997. godine². U nastavku našeg teksta nastojat ćemo pokazati da, zapravo, nije riječ o autentičnom narodnom, usmenom predanju, već o falsifikatu, odnosno pseudopredanju koje ima svoga autora, Mahmutćehajića. Stoga ćemo u radu, radi jasnoće, koristiti termin pseudopredanje ili jednostavno „predanje“ u navodnicima.

Naznačeno pseudopredanje promatrat ćemo u dva ključna konteksta, i to:

1. bh. historiografije i etnografije, te
2. *kontradicije* o kojoj je pisao René Guénon (1886-1951) u prvoj polovini XX stoljeća.

Prije kritičkog osvrta, upoznajmo se s tekstom Mahmutćehajića, prenesenim doslovno:

*Štapovi u rukama didova i gostiju Crkve bosanske i šejhova bosanskih sufijskih bratstava oznamenjuju Jednost koja proistječe iz svih poredaka općeg postojanja i kojoj se uspinju predanici Bogu »uskim prolazom« i »strmim putem uzbrdnim«. [...] **Posljednji did Crkve bosanske predao je svoj didovski štap šejhu***

---

¹ Rusmir Mahmutćehajić, *Dobra Bosna*, str. 173.

² *Ibid.*, str. 87-91; usp.: Dubravko Lovrenović, *Povijest est magistra vitae: o vladavini prostora nad vremenom*, str. 275.

*mevlevijskog bratstva. Štap je čuvan pet stoljeća u tekiji na Bentbaši, a iščezao kada je srušena. Njegova nedostupnost većini označava skivenost, ali ne i nepostojanje duhovnog vodstva.*³

Nije sporno da su poglavari, episkopi, zapravo didovi / djedovi Crkve bosanske, upravo kao i šejhovi različitih sufijskih redova (tarikata) imali štap kao simbol duhovnog vodstva.⁴ Štap su imali, i još imaju duhovni poglavari različitih kršćanskih denominacija (lat. *baculus pastoralis* – biskupski pastoral; grč. *πατερίσσα* – episkopski žezal, grč. *ῥάβδος* – štap), potom šejhovi u okrilju islamske duhovnosti (ar. *ʿaṣā al-šaykh*, *ʿaṣā al-faqīr*)⁵, kao i duhovni učitelji brojnih drugih religiozno-duhovnih baština diljem svijeta.

Jednost, o kojoj govori Mahmutćehajić, za nas nije upitna, naročito u svjetlu kur'anskih kazivanja (III:64; V:48; V:69; X:47; XIV:4; XXI:25; XXII:34), ali i onih u okrilju drugih religiozno-duhovnih žilišta⁶. U tom kontekstu (pri)sjećamo se i Frithjofa Schuona (1907-1998), koji je u svojim radovima naglašavao *transcendentno jedinstvo religija*⁷ o kojem je ovaj bogotražitelj ispisao mnoštvo proznih i poetskih tekstova⁸. Upravo, *vis-à-vis* vjere u *transcendentno jedinstvo*, nade u *vincit omnia veritas* i ljubavi spram Istine u svim njenim manifestacijama, dužni smo ukazati na pseudopredanje ma koliko nam, danas-sutra, *uska vrata i tijesan put* bio.

Gdje nastaje problem?

³ Rusmir Mahmutćehajić, *Dobra Bosna*, str. 89. (podebljao i podvukao R. Ibrović).

⁴ Gotovo sve religiozno-duhovne tradicije poznaju štap i njegova slojevita simbolička značenja. Najčešće je riječ o simbolu dostojanstva duhovne vlasti i pastirske službe nad vjernicima (inicijacijskog učiteljstva); svejednako je simbol hodočašća – duhovnog putnika / bogotražitelja. U religiozno-duhovnim tradicijama semitskog duhovnog žilišta štap (pastirski) najprije se dovodi u vezu s Mojsijem / Musaom (Iz 7, 8-12; 17, 5-6. Kur'an, VII:160; XX:17-21). U vedskoj duhovnoj tradiciji štap je izrazito aksijalan simbol: *daṇḍa* (štap) i *brahma-daṇḍa* (asketski, sveti štap) – sastoji se od sedam čvorova što simbolizira sedam čakri, a to su stupnjevi duhovnog ostvarenja. Budistička tradicija poznaje štap *khakkhara* – doslovno “zvuk zveckanja”, s kojim monah najavljuje svoj dolazak / nazočnost (da ne zgazi insekte – u cilju *ahimse*). Također, u šamanskim tradicijama štap je univerzalni simbol duhovnog putovanja. Usp.: Jean Chevalier i Alain Gheerbrant, *Rječnik simbola*, str. 683-684; *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, str. 483.

⁵ Posebna vrsta štapa u okviru islamske duhovnosti, odnosno sufizma, naziva se *mutteka* (tur. *müttekâ*). Ovaj štap ima karakterističan rukohvat s udubljenjem po sredini, što omogućava dervišu da tokom budnog stajanja, tj. *kijām zikra* (ar. *kīyām*), nasloni glavu. Usp.: Fehim Nametak, *Pojmovnik divanske i tesavvufske književnosti*, str. 186.

⁶ Vidi: Evanđelje po Ivanu 10,16; 14,2; Rig-veda, I, 164 (u: *Hiljadu lotosa: antologija indijskih književnosti od najstarijih vremena do 17. stoljeća*, str. 75); Bhagavad-Gītā, IV, 7 (u: *Počeci indijske misli*, str. 252).

⁷ Frithjof Schuon, *O transcendentnom jedinstvu religija*.

⁸ Izdvajamo jedino poetsko djelo Frithjofa Schuona prevedeno na naš jezik: *Staza prema Srcu*.

Mahmutćehajić nijednom riječju ne navodi odakle mu takovrsna informacija: šta je izvor tom kazivanju⁹ (?), ko je informator predanja (?) – ako je to predanje¹⁰, a ne osobna, autorova konfabulacija bez jasnog izvorišta. Potom, nastavlja u istom tonu, te veli da je štap čuvan pet stoljeća u tekiji na Bentbaši, te da je *iščezao* kada je tekija srušena¹¹ – opet, bez navođenja izvora, iliti imena i prezimena pripovjedača predanja.¹²

Pseudopredanje u historiografsko-etnografskom vidiku

Treba naglasiti da je o mevlevijskoj tekiji, odnosno zaviji Isa-bega Ishakovića na Bentbaši, tokom XX stoljeća objavljeno više stručnih radova, napose osvrtu.¹³ Nijedan od autora koji je pisao o tekiji nije

⁹ U osmanskim izvorima, do sada poznatim, nigdje se ne spominje da je djed Crkve bosanske predao štap šejhu mevlevijske tekije; rečeni izvori, po svjedočenju Muhameda Tajiba Okića, nigdje ne spominju *djeda* Crkve bosanske.

Usp.: Tajib Okić, *Bosanski kristijani (bogumili) prema nekim neobjavljenim osmanskim izvorima*, str. 143-166.

¹⁰ Maja Bošković-Stulli (1922-2012), hrvatska folkloristica i etnologinja, zapravo je najutjecajnija u navedenim znanstvenim disciplinama na prostoru bivše države. Objavila je niz stručnih radova – knjiga i članaka – iz usmene književnosti. Ovdje izdvajamo rad *Usmena književnost nekad i danas* (Prosveta, Beograd, 1983) kao izuzetno referentno djelo u kojem autorica nudi metodološko-teorijsko razmatranje usmene književnosti, i u kontekstu našeg rada, problematizira zapisivanje usmenih formi i njihovo značenje: kako se bilježe, ali i kako se interpretiraju narodne usmene predaje, legende, mitovi i slično.

¹¹ Tekija je srušena 1957. godine. Usp.: *Isa-begova tekija u Sarajevu*, str. 452.

¹² Da je autor upoznat s tim kako korektno navoditi narodno usmeno predanje svjedoči na 113. stranici (zajedno s bilješkom 23) kada govori o predanju “Kako su postali stećci”.

Rusmir Mahmutćehajić, *Dobra Bosna*, str. 113.

¹³ Ističemo sljedeće radove najuglednijih i najplodnijih bh. historiografa (osmanista), a koji su pisali o sarajevskim tekijama, osobito tekiji / zaviji Isa-bega Ishakovića u Sarajevu (Bentbaši): Mehmed Mujezinović, *Musafirhana i tekija Isa-bega Ishakovića u Sarajevu*, str. 245-252; Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, str. 57-64; Džemal Čehajić, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, str. 28-32; Hazim Šabanović, *Dvije najstarije vakufname u Bosni*, str. 7-29, posebno poglavlje: *Vakufnama Isa-bega Ishakovića za njegove zadužbine u Sarajevu*; Mehmed Handžić, *Sarajevo u turskoj pjesmi*, str. 491-500 – opis tekije Isa-bega Ishakovića kod sarajevskog pjesnika Rešid-efendije. Uz domaće autore i radove, upućujemo i na: Evlijā Čelebī, *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama*, str. 110-111.

Na koncu navodimo imena najuglednijih bh. kulturnih radnika koji su pisali o sarajevskim tekijama (procesu širenja i prihvatanja islama u Bosni) te o predanjima vezanim za njih: Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak (1839-1902), Sejfidin F. Kemura (1864-1917), Vladimir Skarić (1869-1943), Safvet-beg Bašagić (1870-1934), Hamdija Kreševljaković (1888-1959), Šaćir Sikirić (1893-1966), Nedim Filipović (1915-1984), Adem Handžić (1916-1998), Muhamed Hadžijahić (1918-1986), Alija Bejtić (1920-1981), Vesna Mušeta Aščerić (r. 1948), Jasna Šamić (r. 1949) i brojni drugi. Niko od njih (prije 90-ih XX st.) nije zabilježio predanje o didu – štapu – šejhu. Napominjemo da su mnogi od navedenih autora djelovali krajem XIX i početkom XX stoljeća, kada je tradicionalni život u Sarajevu pulsirao neuporedivo življe i autentičnije nego potonjih godina XX, odnosno početkom XXI stoljeća.

zabilježio navedeno „predanje“, niti izvještavao da se u tekiji čuvao štap djeda Crkve bosanske. Pri tome valja naglasiti da su mnogi od tih autora bili vrhunski historičari, osmanisti, etnografi, etnolozi.

Dužni smo naglasiti da su se od kraja XIX, pa tokom cijelog XX stoljeća bilježila narodna, usmena predanja u BiH, uključujući Sarajevo – to su, osobito nakon Drugog svjetskog rata radili i znanstveni instituti, objavljujući rezultate istraživanja u stručnoj periodici i posebnim izdanjima.¹⁴ Ni u jednom od tih radova, posebno naglašavamo one u okviru etnografije, etnologije i folkloristike, ne spominje se Mahmutćehajićevo „predanje“, niti približno slično kazivanje¹⁵.

U ovom, središnjem dijelu našeg rada nećemo se pozivati na mnoge stručne radove i njihove autore, a koji su se bavili Isa-begovom tekijom. Naime, zadovoljit ćemo se kratkim referisanjem u okrilju fusnote, uz napomenu da je riječ o radovima nastalim prije potonjeg rata, a nakon kojeg pseudopredanje did – štap – šejh počinje intenzivno cirkulirati. U tom kontekstu činimo jedan izuzetak referišući se na iznimno vrijednog djelatnika u okrilju bosanskog, posebno sarajevskog kulturnog i duhovnog svijeta – riječ je o šejhu Fejzulahu ef. Hadžibajriću (1913-1990). Vjerujemo da će nekoliko

---

¹⁴ Ističemo sljedeće radove najuglednije i najplodnije bh. etnologinje dr. Aiše Softić: *Usmene predaje Bošnjaka; Usmena proza Bošnjaka; Zbornik bošnjačkih usmenih predaja*. Etnologinja dr. Softić ne bilježi predanje o didu – štapu – šejhu ni u jednoj od navedenih knjiga. Nadalje, ugledni bh. etnolog i folklorist Vljako Palavestra (1927-1993) također ne bilježi gore navedeno predanje – vidjeti: *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine: studija – zbornik i komentari*. Na koncu izdajamo rad etnologinje Esme Smailbegović, *Narodna predaja o Sarajevu* – ni u ovom radu nema zabilježenog predanja o didu – štapu – šejhu!

¹⁵ Jedno izuzetno rijetko narodno, usmeno kazivanje u kojem – **možda** – možemo prepoznati trag sjećanja na štap *ħeda bosanske narodne crkve* (zajedno s dva stećka na kojima su uklesani štapovi) zabilježio je bh. etnograf Milan Karanović (1882-1955) u radu: *Један занимљив мрамор код Скендер-Вакуфа*, стр. 135-140. Da ne bi bilo zabune: u Karanovićevom radu nije riječ, tj. nema spomena o vezi djeda i štapa sa šejhovima, islamom...

Milan Karanović je radio u Zemaljskom muzeju BiH prije i poslije Drugog svjetskog rata. Njegov profesionalni rad obilježen je intenzivnim terenskim istraživanjem, a iza sebe je ostavio bogatu fotografsku građu u posjedu muzeja. Usp.: Lebib Džeko, *Milan Karanović: život i rad*.

Osim Karanovića o štapu kao simbolu uglednika Crkve bosanske pisao je i Ivan Rengjeo (1884-1962); također navodeći, istina šturo, narodno predanje koje za jedan stećak u konjičkom kraju (selo Gorani), a koji ima isklesan štap u obliku slova T, kazuje da je *Didov stećak*.

Ivan Rengjeo, *Simbolika štapa na stećcima*, str. 65. i 67.

Više o simbolu štapa duhovnih velikodostojnika Crkve bosanske, a koji se javljaju na stećcima vidjeti u radu: Dženan Dautović, *Crkva bosanska i stećci*.

Na koncu naglasimo da štap u obliku velikog slova „T“, a kojeg nalazimo na manjem broju stećaka nije, kako to naglašava Pejo Ćošković, *simbolizirao nikakav određeni stupanj hijerarhijske časti pokojnika, nego je upućivalo na duhovnu stranu pokojnikove službe i položaja, pa je to razlog što se takav znak nalazio na nadgrobnim spomenicima za koje se pouzdano zna da su pripadali članovima crkvene hijerarhije* (npr. štap na stećku gosta Milutina, nap. a.), *uvažavajući pri tom činjenicu da ih je predaja vezala uz crkvenog poglavara te je takav spomenik u puku poznat kao „didov stećak“*. Stvar je još složenija ukoliko imamo u vidu činjenicu da stećci nisu postavljeni samo na grobovima sljedbenika Crkve bosanske.

Pejo Ćošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, str. 423.

riječi o njegovoj, prije svega duhovnoj biografiji biti sasvim dovoljne kao odgovor na pitanje: *Zašto izdvajamo baš Šejha?*

Šejh Fejzulah-efendija rođen je u sarajevskom naselju Hrid, a odrastao na Alifakovcu (ul. Toplik), gdje je proveo cijeli život. Zbog teške obiteljske situacije – ostaje bez oca – veoma rano počinje raditi u porodičnoj aščinici na Baščaršiji – stjecištu mnogih sarajevskih esnaflija (pretežno tekijsko-tarikatskog usmjerenja), musafira... Nakon osnovne škole i mekteba upisao je Gazi Husrev-begovu medresu. Uz redovno školovanje intenzivno uči arapski jezik i kiraet kod Mustafe ef. Varešanovića. Godine 1933. završava medresu u generaciji s Mustafom Hadžimulićem, hfz. Ibrahimom ef. Trebinjcem i drugim, kasnije, uglednim bosanskim alimima. Paralelno uz medresu intenzivno je pohađao predavanja – koja su se održavala po sarajevskim duhovnim kružocima, od tekija, džamija, do privatnih kuća – Ahmeda ef. Bureka, Mehmeda ef. Tufe, Mehmeda ef. Handžića, Kasima ef. Dobrače, h. Mujage ef. Merhemića... Bez pretjerivanja, sve redom islamska, osobito sufijska, duhovno-intelektualna elita. Posebno je tokom ratnih godina bio vezan za, kako naglašava Samir Beglerović, *svoga učitelja* Mehmeda ef. Handžića – vrijednog i istaknutog bh. kulturnog radnika, alima, koji se, ovdje to ne bez razloga navodimo, bavio veoma složenim historiografskim pitanjima kao što je islamizacija BiH.¹⁶ Nakon odsluženja vojnog roka šejh Fejzulah-efendija upisuje netom osnovani Filozofski fakultet u Sarajevu 1950. godine – katedru orijentalnih nauka. Diplomira 1955. godine.¹⁷ Dužni smo kazati da je radio kao profesor u muškoj, potom u ženskoj Gazi Husrev-begovoj medresi; godine 1947. postaje prvi *ḥāfiẓ-i kutub* Gazi Husrev-begove biblioteke, a na tom radnom mjestu ostaje do 1953, kada se zapošljava, kratko, kao bibliotekar na Veterinarskom fakultetu. Od 1954. radi kao bibliotekar na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, i tu je sve do umirovljenja 1972. godine. Biografi šejh Fejzulah-efendije ističu da je u njegovom duhovnom oblikovanju presudnu ulogu imao sarajevski učenjak, mesnevihan h. Mujaga ef. Merhemić. Upravo će h. Mujaga, pred kraj svoga života, Fejzulah-efendiji ostaviti dozvolu (*izun*) za prevođenje i tumačenje *Mesneviye* (Mevlana Dželaluddina Rumija)¹⁸. U biografijama šejh Fejzulah-efendije posebno se ističe da je od malih nogu bio vezan za glasovitu sarajevsku Hadži Sinanovu tekiju. Zapravo, šejh Fejzulah-efendija je cijeli život proveo u sarajevskim zikir-halkama, tj. tarikatu (kao muhib, a potom i muršid – šejh). Posredstvom šejha Hadži Sinanove tekije, Nasira Misirlića – rođak šejh Fejzulah-efendije po majčinoj strani – biva privučen šejhom Kadri-

¹⁶ Mehmed Handžić: *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosanskohercegovačkih muslimana*, str. 7-46; *Glavni uzrok prijelaza bogomila na islam*, str. 55-58; *Jedan prilog povijesti prvih dana širenja islama u Bosni i Hercegovini*, str. 59-78. Mehmed ef. Handžić nigdje ne spominje predanje o didu – štapu – šejhu. Treba naglasiti da su mnoge historiografske interpretacije koje je ponudio u prvoj polovini XX stoljeća u savremenoj historiografiji posve odbačene ili zastarjele.

¹⁷ *Spomenica (1950-1980): Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu*, str. 230.

Šejh Fejzulah-efendija [u Spomenici *Hadžibajrić (Smail) Fejzo*] zajedno sa Mušić Omerom i Korkut-Spaho Muhibom prvi su svršeni Odsjeka za orijentalistiku, 1955. godine.

¹⁸ Dželaluddin Rumi, *Mesneviya I*; Dželaluddin Rumi, *Mesneviya II*.

efendijom. Upravo će po ovom šejhu, Fejzulah-efendija naći, tj. upoznati svog šejha Selima Samija ef. Jašara, iz Vučitrna / *Vushtrri* (Kosovo). Godine 1939. – tri godine nakon *virida*¹⁹ – uveden je u tarikatu (dao je *bej'at* – prisegu). Višegodišnje derviško, tekijsko-tarikatsko iskustvo krunisano je 1965. godine kada je u Istanbulu u Ajni Ali-babinoj tekiji (na Kasumpaši) dobio idžazetnamu na šejhluk od kaderijsko-rufajjskog šejha hz. Muhjiddina Ensarija.²⁰

Ovaj kroki-prikaz duhovne biografije šejh Fejzulah-efendije nedvojbeno ukazuje na to da je riječ o čovjeku koji je bio u najprisnijim, odnosno duhovnim vezama sa sarajevskim sufijskim prvacima i sarajevskim tarikatskim miljeom. *Eo ipso*, Fejzulah-efendija bio je ne samo relevantan svjedok nego i baštinik starih sarajevskih tekijsko-tarikatskih običaja (adeta), svejednako i autentičnih narodnih usmenih predanja – osobito onih vezanih za dervişe, tarikatu i tekije.

Uzimajući u obzir:

- ♦ njegovo formalno obrazovanje (Gazi Husrev-begova medresa i Filozofski fakultet – katedra orijentalnih nauka);
- ♦ ništa manje važno za naš rad, duboka involviranost u sarajevski tekijsko-tarikatski život od rane mladosti; te
- ♦ višegodišnje iskustvo znanstvenika koji je istraživao i pisao o kulturnoj historiji Bosne, osobito Sarajeva, s posebnim osvrtom na muslimansku duhovnost, tj. derviško-tarikatsko naslijeđe, čiji su brojni radovi objavljeni u zbornicima, časopisima i periodici²¹, tek tada činjenica koju ćemo ovdje naglasiti dobiva na značaju, a ona je sljedeća.

Šejh Fejzulah-efendija, koliko je nama poznato, **nije zabilježio „predanje“ o štapu djeda Crkve bosanske i mevlevijskom šejhu tekije na Bendbaši**, u koju je, i to treba naglasiti, odlazio – za razliku od Mahmutčehajića (r. 1948. u Stocu) koji u njoj nikada nije bio.

Uz sve do sada kazano, a napose ovo potonje možemo konstatovati:

Pseudopredanje o relaciji did – štap – šejh u dostupnoj historiografskoj, osobito etnografskoj građi nema nikakvog utemeljenja niti potvrde da je pripadalo sarajevskoj usmenoj tradiciji, osobito onoj koja se baštinila u okrilju tekijsko-tarikatskog miljea. Također, historiografija, kao ni etnografija, ne

---

¹⁹ Virid, po šejhu Fejzulah-efendiji je *svakodnevni zadatak u obliku zikra koji, prema naročitim uputama šejha (muršida), preuzima murid prilikom pristupa tarikatu. Virid nije isti za sve muride jedne tarikatske grupe, niti je stalne prirode, nego se mijenja sa stepenom napredovanja murida i sa potrebama koje su prouzrokovane njegovim karakternim i drugim osobinama.* Fejzulah Hadžibajrić, *Mali tesavvufsko tarikatski rječnik*, str. 47.

²⁰ Samir Beglerović, *Crtice iz života hadži šejha Fejzulaha efendije Hadžibajrića*, I-IV dio.

²¹ Samir Beglerović naglašava da su svi tekstovi šejha Fejzulah-efendije *prošli znanstvenu kritiku rahmetli hafiza efendije Traljića (Mahmud-efendije).*

Samir Beglerović, *Crtice iz života hadži šejha Fejzulaha efendije Hadžibajrića*, I dio.

donosi nikakve vijesti o tome da se narečeni štap čuvao u tekiji na Bentbaši; eventualno je moglo biti riječ o štapu nekog šejha ili derviša, ali ni za to ne postoji povijesni izvor niti zabilježeno predanje.²²

Važno je naglasiti da, nakon Mahmutćehajićeve intervencije s pseudopredanjem (1997) o didu – štapu – šejhu, sarajevski tekijsko-tarikatski milje s kraja 90-ih godina XX stoljeća pa sve do danas, nažalost, postaje čuvar – zapravo **sužanj** – ovog autorskog „predanja“. Sva kasnija kazivanja o didu – štapu – šejhu, nakon 90-ih godina XX, osobito u XXI stoljeću, nisu ništa drugo do svojevrсно utrkivanje, bilo svjesno ili ne, u njegovanju, s jedne strane, onoga o čemu je dostatno pisao Dubravko Lovrenović²³, te – po nama, još problematičnije – u njegovanju *kontrtradicije* o kojoj je pisao René Guénon – u nastavku više o tome.

Pseudopredanje – instrument kontrtradicije

René Guénon (*'Abd Al-Wāhid Yahya*²⁴: rođen u Francuskoj 1886, umro u Kairu 1951, gdje je živio posljednjih dvadeset godina) jedan je od najznačajnijih tradicionalnih metafizičara i religijskih učenjaka XX stoljeća. Smatra se jednim od najistaknutijih promicatelja učenja (mudrosti) koje naglašava duhovno (transcendentno) jedinstvo religiozno-duhovnih tradicija. Prema tom svjetonazoru, različite religije nisu ništa drugo do mnogoliki izrazi jedne, zajedničke i transcendentne Istine. Uz ovo učenje, koje možemo smatrati temeljnim, u središtu Guénonova interesa nalazi se i njegova dosljedna, sustavna kritika moderne Zapadne civilizacije. Naime, Guénon smatra da Zapad s modernitetom – koji, po njemu započinje u XIV st.²⁵ – gubi vezu s načelima, odnosno Načelom, tj. s metafizičkom istinom. Gubitak ove suštinske veze, prema Guénonu, vodi ka *disoluciji*, tj. rastvaranju i dezintegraciji²⁶. Riječ je, dakle, o prekidu s tradicijom. Pri tome Guénon vrlo jasno razlikuje tradiciju

---

²² U Obrazloženju Odluke, Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, na osnovu člana V stav 4. Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, a kojom se *Prirodno graditeljska cjelina – Isa-begova zavija u Sarajevu* proglašava nacionalnim spomenikom, navodi se da je u zaviji bio štap koga je, po predanju, zadnji bosanski did poslije svoje smrti dao prvom šejhu *Isa-begove zavije i koji se sa koljena na koljeno prenosio sve do 1924. godine kada je umro posljednji kvalificirani šejh Ruhi efendija i kada je štap nestao*.

Nažalost, autori navedenog Obrazloženja nisu naveli odakle su preuzeli ovo predanje – ponovljen je isti metodološki propust, tj. dezavuisanje, kao i Mahmutćehajić 1997.

Dužni smo kazati da je ovu Odluku Komisija donijela u sljedećem sastavu: Zeynep Ahunbay, Amra Hadžimuhamedović, Dubravko Lovrenović (sic!), Ljiljana Ševo i Tina Wik. *Isa-begova tekija u Sarajevu*, str. 454.

²³ Dubravko Lovrenović, *Povijest est magistra vitae: o vladavini prostora nad vremenom*.

²⁴ Guénon je bio pripadnik sufijskog šazlijskog reda – tarikata – u Egiptu. S tim u vezi je i njegovo inicijacijsko ime: *'Abd Al-Wāhid Yahya*.

²⁵ Рене Генон, *Криза модерног света*, стр. 85.

²⁶ René Guénon, *Vladavina kvantitete i znaci vremena*, str. 167-172.

od tradicionalizma,²⁷ koji vidi kao svojevrsnu okoštalu krhotinu ili fragment lišen svake veze s Načelom, tj. svetim, autentičnim predanjem – onim što naziva Primordijalnom Tradicijom²⁸. Kritika moderne Zapadne civilizacije, odnosno modernog zapadnjačkog mentaliteta, provlači se gotovo kroz sva njegova djela. Ipak, dvije knjige u tom pogledu zauzimaju posebno mjesto: *Vladavina kvantitete i znaci vremena* (*Le Règne de la Quantité et les Signes des Temps*, 1945) i *Kriza modernog svijeta* (*La crise du monde modern*, 1927). U ovim radovima Guénon ne govori samo o očitim antitradicionalnim diskursima i praksama modernog svijeta – osobito Zapadnog, pri čemu gotovo proročki naslućuje globalne tendencije kojima danas svjedočimo – već ukazuje i na one suptilne, mimikrijske oblike, zaodjenute u privid tradicionalnog ruha. Upravo takve pojave Guénon naziva **pseudotradicijom** i **kontratradicijom**.

O pseudotradiciji Guénon piše:

*У недостатку истинске традиције на коју би се могли ослонити, они који су погођени овом тежњом иду толико далеко да измишљају псеудо-традиције које никада нису постојале и које су једнако лишене принципа као и оне које би требало да замене; целокупна савремена конфузија се огледа у тим покушајима, и какве год биле намере њихових творца, једини резултат је потпиривање опште неравнотеже.*²⁹

O kontratradiciji, pak, krajem druge polovine XX stoljeća naglašava:

*Kada je riječ o kontratradiciji, zasad vidimo tek njene prve naznake, koje se sastoje upravo iz svega onoga što smjera da na ovaj ili onaj način krivotvori samu tradicionalnu ideju.*³⁰

I dalje:

*Zato kontratradicija, koliko god daleko to oponašanje doguralo, nikada neće moći biti drugo doli parodija...*³¹

„Predanje“ o didu – štapu – šejhu može se tumačiti kao primjer konfabulirane predaje novijeg datuma, čija je svrha konstruiranje navodnog kontinuiteta između srednjovjekovne Crkve bosanske i islamske duhovnosti, odnosno sufizma, koji se od XV stoljeća, s uspostavom osmanske vlasti, postupno ukorjenjuje u bosanski kulturni prostor. Takva konstrukcija izraz je *materijalističkog mentaliteta*³² – da

²⁷ O tradicionalizmu kao krivotvorini tradicije vidjeti više u: *Ibid.*, str. 211-217.

²⁸ Više o Primordijalnoj Tradiciji kao jezgrenoju u svakoj pojedinačnoj, autentičnoj religiozno-duhovnoj tradiciji vidjeti u: Nevad Kahteran, *Perenijalna filozofija (sophia perennis): u mišljenju René Guénona, Frithjofa Schuona i Seyyeda Hoseina Nasra*, str. 111-126.

²⁹ Рене Генон, *Крiza модерног света*, стр. 37. (podebljao R. Ibrović).

³⁰ René Guénon, *Vladavina kvantitete i znaci vremena*, str. 267.

³¹ *Ibid.*, str. 268.

³² O vezi *krivotvorenja tradicije i materijalističkog mentaliteta* vidjeti: *Ibid.*, str. 211-217.

se poslužimo Guénonovom sintagmom. Naime, ne postoji nikakva **formalna, izvanjska veza**, odnosno povijesni kontinuitet Crkve bosanske – osobito ne na način kako to sugerira pseudopredanje – i islamske duhovne tradicije, koja se u Bosni kristalizira kroz tekijsko-tarikatske organizacije na čijem čelu se nalaze šejhovi. Konfabuliranje takve veze s „predanjem“ izraz je, između ostalog, dubokog nerazumijevanja onoga što uistinu znači *transcendentno jedinstvo religija*, da se poslužimo Schuonovom sentencom. Znati – ili barem slutiti – *transcendentno jedinstvo religija* znači biti u stanju islamsku duhovnost (sufizam) zrijeti u svim drugim religiozno-duhovnim baštinama čija žilišta, svaka na svoj način, sežu do Primordijalne Tradicije. To, međutim, ne zahtjeva, niti dopušta, izmišljanje povijesnih karika koje ne postoje i za koje ne posjedujemo nijedan povijesni izvor, niti živo autentično narodno, usmeno predanje koje je u jednoj zajednici stvarno baštinjeno i zabilježeno u skladu s pravilima kako se bilježe narodne predaje³³. Ništa od navedenog ne postoji kada je riječ o „predanju“ did – štap – šejh.

Zato svako pseudopredanje – ne samo ovo did – štap – šejh, nego i bilo koje drugo koje se pogrešno prihvaća kao autentično narodno, usmeno predanje – izravno narušava tradiciju, muti bistru vodu i proizvodi *pseudotradiciju*, odnosno *kontratradiciju*. Činjenica da se o „predanju“ did – štap – šejh intenzivno govori isključivo nakon 90-ih XX stoljeća ukazuje nam do koje mjere je, u ovom slučaju sarajevska tekijsko-tarikatska tradicija porozna, odnosno narušena „predanjem“, tj. *pseudotradicijom*, *kontratradicijom* i njoj komplementarnoj *kontrainicijacijom*³⁴, o kojoj je također pisao René Guénon.

I naposljetku: bez ikakve konfabulacije o navodnoj predaji štapa djeda Crkve bosanske šejhu bilo koje tekije u Bosni – svejednako radilo se o štapu katoličkog biskupa, pravoslavnog mitropolita ili predstavnika bilo koje druge religije – mi istinski vjerujemo da islamska duhovnost (sufizam), dijeli istu duhovnu sofru s drugim religiozno-duhovnim tradicijama. U bosanskom kulturnom kontekstu to znači da je sufizam ovdašnjeg čovjeka od XV stoljeća do danas, *nolens volens*, nakalemljen – i ne bez razloga koristimo ovu metaforu – na sve duhovne tradicije koje su, osobito prije XV stoljeća puštale svoja žilišta na tlu Bosne. Isto to, naravno, vrijedi i za druge religiozno-duhovne baštine koje su se ukorijenjivale na plodnim bosanskim humusištima – kao što je i diljem svijeta, odkako je vijeka!

*Oko mora je jedno, a nešto drugo je pjena;
pusti, bolan, pjenu, i pogledaj okom Mora.*

*Danonoćno iz mora naviru đerdani pjene;
ti samo pjenu opažaš, gle čuda!, a ne i More.*

*Nalijećemo jedni na druge, kao barke;
oči su nam obnevidjele, premda sred bistrre vode.*

³³ Vidi bilješku br. 10.

³⁴ René Guénon, *Vladavina kvantitete i znaci vremena*, str. 269-270; 273-279.

*O ti, koji si usnuo u čunu tijelesnosti svoje,
Vodu si već vidio, sad gledaj Vodu vode.*

*U vodi ima Voda što je dalje tjera,
u duhu Duh što ga vazda doziva!*

**(Mevlana Dželaluddin Rumi,
Mesneviya, III, 1270-1274)**

Dodatak I

(Krstjani i Crkva bosanska)

*Ako se u životu uvijek postavlja zahtjev
da se čovjek prosuđuje po njegovim vlastitim djelima,
a ne po onome što o njemu drže njegovi protivnici,
onda ovo načelo vrijedi baš tako za prošlost
kao i za sadašnjost.
(Jaroslav Šidak, 1903-1986)*

O bosanskim krstjanima i Crkvi bosanskoj, koja se u povijesnim izvorima javlja u XIV i XV stoljeću, na temelju domaćih vrela (osobito onih nastalih u njezinu okrilju), možemo s pouzdanjem ustvrditi da je bila ortodoksna – u teološko-kristološkom smislu – kršćanska konfesija, ali, valja naglasiti, šizmatična (raskolnička), osobito u odnosu na Rimokatoličku crkvu iz čijeg se kruga izdvojila. Uz to valja naglasiti da su krstjani, o kojima se govori u izvorima i prije XIV stoljeća, bili pripadnici **redovničke** (monaške) organizacije u okrilju rimokatoličke Bosanske biskupije (*ecclesia bosnensis*)³⁵, a koja je baštinila **istočni obred** na slavenskom jeziku, te su joj i bogoslužbene knjige (*четвороеванђеља, апокалипсе и праксапостоли*)³⁶ pisane na jeziku i pismom **slavensko-ćirilometodijevske tradicije** (glagoljica, napose ćirilica)³⁷; **prepisivači biblijskih knjiga bili su uglavnom krstjani**³⁸. Upravo je to bila *differentia specifica* bosanske biskupije i njenih krstjana u odnosu na

---

³⁵ O kršćanskoj crkvenoj organizaciji na tlu srednjovjekovne Bosne, nakon pokrštanja Slavena, prve pouzdane vijesti nalazimo u buli pape Klementa III iz 1089, u kojoj se *ecclesiam bosnensis* spominje kao sufraganska biskupija Barske nadbiskupije. Prema pojedinim interpretacijama (A. Zirdum), ta se biskupija može smatrati nastavkom starije, kasnoantičke Bistuenske biskupije, dok drugi autori (S. Ćirković) zastupaju tezu o diskontinuitetu. Od druge polovine XII stoljeća bosanska biskupija dolazi pod jurisdikciju Dubrovačke nadbiskupije.

Usp.: Драгољуб Драгојловић, *Крстјани и јеретичка Црква босанска*, стр. 56; Андрија Зирдум, *Повијест кршћанства у Босни и Херцеговини*, стр. 119-129; Сима Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, стр. 50.

³⁶ Драгољуб Драгојловић, *Крстјани и јеретичка Црква босанска*, стр. 28.

³⁷ Браћа Ћiril (sv. Ћiril i sv. Metod, IX st.), te njihovi učenici sv. Kliment i sv. Naum, ključni su za razvoj pismenosti među Slavenima, i to uvođenjem glagoljice, te kasnije ćirilice. Naglasimo da su bili *istočnjački redovnici, krstjani, bazilijanci*, a što je u snažnoj korelaciji s bosanskim krstjanima.

Андрија Зирдум, *Повијест кршћанства у Босни и Херцеговини*, стр. 113.

³⁸ Dubravko Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, str. 164. (podebljao R. Ibrović).

metropolu Dubrovnik – uz napomenu da su krstjani bili dominantni, ako ne i jedini crkveni kler u okrilju bosanske biskupije³⁹. Nadalje, po svemu sudeći, bosanski krstjani baštinili su **redovničko pravilo istočnog monaštva**, koje je u Bosni još od *XIII* века pripadalo **реду св. Василија**⁴⁰ – *sv. Bazilije uživa jedinstven položaj u Istočnoj crkvi gdje je smatran ocem istočnog monaštva*⁴¹. Sve navedeno bilo je s onu stranu mnogih pokušaja da se crkvene prilike u Bosni, *uz primjetnu dozu konzervativizma*⁴², u cijelosti reformišu, tj. preoblikuju u onaj model kršćanstva (katoliciteta) kakav je uobličen odlukama IV. lateranskog sabora (1215), ili pak ranijeg Crkvenog sabora u Splitu (925) – uprošćeno, riječ o reformnoj i centralizacijskoj konsolidaciji Zapadne Crkve, čiji je učinak u perifernim područjima (poput Bosne) imao i latinizacijski karakter. Svi pokušaji u tom smislu propali su, a vrhune s dislokacijom sjedišta bosanske biskupije iz Vrhbosne u Đakovo (sredinom XIII st.) koje je pod ingerencijom *svete krune ugarske*. Nastalu, kako to spretno zamjećuju D. Lovrenović i S. Džaja,

„prazninu popunila je šizmatička Crkva bosanska, jurisdikcijski neovisna od Rima, sa svojim vjernicima – *bosanskim krstjanima* (kako su se oni sami nazivali) – i sa svojom vlastitom upravnom strukturom.“⁴³

Tako je u drugoj polovini XIII stoljeća, s navedenom dislokacijom, nastala nova slavenska, autokefalna, tj. samostalna Crkva bosanska (prije svega u odnosu na Svetu stolicu – Rim).

Crkva bosanska, pod tim nazivom, prvi put se u domaćim izvorima javlja 1326/27. godine, a na čelu Crkve, tj. crkvene hijerarhije, već tada je bio djed – epsikop. Domaći, bosanski izvori novu kršćansku Crkvu poznaju kao *vjera bosanska, prava vjera, prava vjera apostolska, naš zakon*. Naglašavamo: Crkva bosanska se distancirala ne samo od Zapadne (Rim), već i od Istočne crkve (Carigrada).

Vjernici Crkve bosanske dijelili su se u dvije grupe, a to su *mrsni ljudi*⁴⁴, tj. obični vjernici (mirjani ili laici, razumljivo brojniji članovi Crkve), te *pravi krstjani* i *prave krstjanice*, odnosno redovnici i

³⁹ Драгољуб Драгојловић, *Крстјани и јеретичка Црква босанска*, стр. 56.

⁴⁰ *Ibid.*, стр. 156. (podebljao R. Ibriović). Usp.: Marko Vego, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, str. 315-408; Мавро Орбини, *Краљевство Словена*, стр. 187; Сима Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, стр. 105; Dubravko Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, str. 18. Više o pravilima bazilijanskog monaškog reda vidjeti u: *Redovnička pravila*, str. 83-179.

⁴¹ Dubravko Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, str. 209.

Sveti Bazilije Veliki (episkop Cezareje Kapadokijske, IV st.) u okrilju istočnog monaštva bio je jedan od najutjecajnijih u oblikovanju redovništva.

Usp.: Andrija Zirdum, *Povijest kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, str. 113.

⁴² Dubravko Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, str. 100.

⁴³ Srećko M. Đaja i Dubravko Lovrenović, *Srednjovjekovna Crkva bosanska*, str. 7.

⁴⁴ Zahvaljujem kolegi dr. Nedimu Rabiću na pažljivom čitanju rukopisa i korisnoj opasci da nije riječ o “mirskim ljudima”, kako sam prvotno napisao, nego o “mrsnim ljudima”, kako i piše u testamentu gosta Radina. Više o tome vidjeti u: Nedim Rabić, „такође и мрсьниемь людемь (...)“: *Prilog čitanju oporuke gosta Radina*.

redovnice. Upravo iz redovničke zajednice izdvajali su se viši članovi crkvene hijerarhije, a to su: *strojnici* ili *poglaviti krstjani*. Među *strojnicima* postojali su crkveni dostojanstvenici, i to niži *starci* te viši *gosti*. Bosanski krstjani, odnosno redovnici i redovnice, boravili su i upravljali svojim kućama, u izvorima poznatim kao hiže, a neke razvijenije hiže imale i upravljale su gostinjcima (grč. *ξενοδοχία*). Navedene hiže, *nolens volens*, predstavljaju svojevrsne samostane – središnja mjesta redovničkog, duhovnog, liturgijskog i zajedničkog života. Treba, međutim, naglasiti da ih za sada ne možemo u graditeljskom smislu zamišljati poput razvijenih samostanskih odnosno manastirskih kompleksa kakve susrećemo u tadašnjem bosanskom susjedstvu, ali i širom srednjovjekovne Evrope. Po svemu sudeći, riječ je o manjim objektima (možemo li u samome nazivu *hiža* slutiti i njihovu graditeljsko-morfološku strukturu, koja sugerira stambenu arhitekturu?) koje na temelju povijesnih izvora ubiciramo pretežno u ruralnim krajevima.⁴⁵

Bosanski krstjani, kako prije tako i nakon raskola, služili su se bogoslužbenim knjigama nastalim u ćirilometodskoj tradiciji, u okviru općega pravovjernog kršćanskog naslijeđa. Nakon nestanka Crkve bosanske i njezinih pripadnika, dio tih knjiga — i to u znatnom, premda ne i potpunom opsegu — stoljećima je kasnije uključen u liturgijsku praksu istočnog obreda Srpske pravoslavne crkve, čemu u velikoj mjeri valja zahvaliti njihovo očuvanje do naših dana.⁴⁶

Crkva bosanska, napose kao institucija s povijesne pozornice iščezava sredinom XV stoljeća, osobito nakon 1459, u kontekstu onoga što se, uvjetno rečeno, može označiti kao svojevrsna „rekonkvista“, ili *католичка офанзива*⁴⁷ pretposljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaša – dočim krstjani (redovnici) uspjevaju preživjeti, istina ne još zadugo. Navedena politika podrazumijevala je konfesionalno usmjerenu rekatolicizaciju Bosne, uz intenzivnu inkvizitorsku, misionarsku djelatnost bosanskih franjevaca⁴⁸, a sve s ciljem zadobijanja potpore latinskog kršćanskog svijeta u odbrani od

⁴⁵ Usp.: John V. A. Fine, *Bosanska crkva: novo tumačenje: studija o Bosanskoj crkvi, njenom mjestu u državi i društvu od 13. do 15. stoljeća*, str. 259.

⁴⁶ Usp.: *Ibid.*, str. 98

⁴⁷ Драгољуб Драгојловић, *Крстјани и јеретичка Црква босанска*, стр. 110. и 136.

⁴⁸ Franjevački red osnovan je početkom XIII stoljeća. Nedugo nakon osnivanja franjevci su bili *angažirani na širenju kršćanstva, te preobraćenju krivovjercaca i raskolnika na katoličku vjeru* (E. O. Filipović).

Koncem XIII stoljeća bivši srpski kralj Stefan Dragutin (kao zet ugarskog kralja dobio je na upravu dijelove ugarske teritorije, a među njima su bili bosanski krajevi Usora i Soli) žalio se papi Nikoli IV na krivovjerce koji žive u bosanskim krajevima. S tim u vezi, a nedugo potom, franjevci dolaze u Bosnu kao inkvizitori i misionari koji rade na latinizaciji i katolicizaciji bosanskog prostora. U prvoj polovini XIV st. osnivaju Bosansku vikariju (1339/40) s kojom intenziviraju svoj rad. U tom smislu započinje i franjevačka graditeljska djelatnost – podizanjem samostana po bosanskim novoosnovanim gradskim naseljima i trgovima (vezanim za razvoj rudarstva) stvorena su duhovna žarišta oko kojih se okupljaju vjernici. Također, franjevački samostani kristalizirali su se i kao intelektualna i kulturna središta, a s tim u vezi su i samostanski leprozoriji koji su u to doba predstavljali najviši stupanj zdravlja u Bosni. S punim pravom možemo pretpostaviti da je intelektualna i kulturna razina u okrilju franjevačkih samostana u Bosni bila na zavidnom nivou – tome u prilog ide

osmanskog nadiranja. S tim u vezi je i dolazak papinske krune 1461. kojom je krunisan, u Jajcu, posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević – sve prethodne bosanske kraljeve, uključujući prvog kralja Tvrtka I Kotromanića (1377) najvjerovatnije krunisao je djed Crkve bosanske⁴⁹. Ono što bi predstavljalo svojevrsne *reliquiae reliquiarum* bosanskih *savršenih krstjana* (redovnika i redovnica⁵⁰) jesu njihovi tragovi u osmanskim defterskim zapisima, gdje nailazimo na termin *krstjan*⁵¹ sve do početka XVII stoljeća⁵² (nazivi *gebr* i *kâfir* odnose se na rimokatolike i pravoslavce⁵³), te u dva navrata

---

činjenica da je osnovna znanja iz teologije i filozofije glasoviti fra. Juraj Dragišić (XV-XVI st., humanista, filozof, teolog...) stekao upravo u bosanskom, tj. srebreničkom franjevačkom samostanu.

Nadalje, bosanski franjevci su, svakako slijedeći nalog Rima, intenzivno radili na učvršćivanju latinske liturgije, odnosno pismenosti (*latinitas*). To svakako ne znači da nisu poznavali slavensku, ćirilo-metodsku, pismenost. Na tragu kazanog Jozo Džambo piše:

Skolastički obrazovani franjevci nisu trebali poznavati samo dogmu i principe katoličkog nauka, nego i nauka „heretika“; a njihova inkvizicijska zadaća nije se sastojala samo u tome da se teološki spisi njihovih protivnika spale, nego da se ti spisi podvrgnu kritičkoj – upravo – inkvizicijskoj analizi.

Jozo Džambo, *Franjevci u srednjovjekovnoj Bosni*, str. 191-192. (podebljao R. Ibrović).

Ipak, unatoč navodnim znacima koje stavlja Jozo Džambo („...heretika“...), bosanski franjevci jesu bosanske krstjane i Crkvu bosansku doživljavali kao heretike, a odraz takvog razumijevanja je i ono što nekoliko stoljeća nakon nestanka krstjana piše fra Nikola Lašvanin (XVIII st.) u svom *Ljetopisu*:

Isti Stipan (kralj Stjepan Tomaš, nap. a.) manikejom po Bosni zapovide – da il' se krste ili ostaviv svaka svoja idu iz kraljevstva. Pokrsti se oko tri hiljade a ostali odoše iz Bosne ostaviv svoja dobra. I to su činili po naredbi papinjoj...

Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, str. 133.

Na koncu ovu bilješku završavamo s riječima Jozе Džambe u kojima franjevci, poznati kao „mala braća“ ili „prosjakči red“ spram bosanskih krstjana djeluju kao vjerni predstavnici one Crkve koju poznajemo kao *ecclesia militans* – absurd:

Inkvizitorski uspjeh franjevaca u Bosni treba zahvaliti i okolnosti da je način njihova djelovanja imao 'ofanzivan' karakter. Crkva bosanska, naprotiv, nije imala nikakve misionare ili propovjednike u smislu Katoličke crkve i nikad pri tradiranju svoga poklada vjere nije nastupala sa skupim aparatom. Katkad je ta Crkva sličila tihoj redovničkoj zajednici u kakvoj je formi faktično najprije i bila nastupala. Uspjesi joj se ipak ne mogu odreći, premda se njihovo ostvarenje također ne može točno objasniti. Ali u usporedbi s Katoličkom crkvom i Franjevačkim redom ona je na kraju krajeva – prije svega zbog svoga pasivnog karaktera – ostala u nepovoljnom položaju.

Jozo Džambo, *Franjevci u srednjovjekovnoj Bosni*, str. 202.

Vidjeti više u: Emir O. Filipović, *Franjevci i Bosanska franjevačka vikarija*, str. 569-585; Jozo Džambo, *Franjevci u srednjovjekovnoj Bosni* (posebno str. 273-275); Сима Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, стр. 75, 109-112.

⁴⁹ Dubravko Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, str. 118. i 233.

⁵⁰ Usp.: Pejo Ćošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, str. 115-116.

⁵¹ *Ibid.*, str. 54, 115. i 214.

⁵² Nenad Moaćanin, *Bosansko-humski krstjani u turskim vrelima (napomene)*, str. 411; Tajib Okić, *Bosanski kristijani (bogumili) prema nekim neobjavljenim osmanskim izvorima*, str. 146.

⁵³ *Ibid.*, str. 164.

i na naziv *gost* (*Gost Cvitko* i *Gost Radonja / Radoje*⁵⁴) – ali nikada, primjerice, na naziv djed⁵⁵. Valja pritom naglasiti da navedeni izvori, prije svega, bilježe zemljišne posjede, odnosno nekretnine (mezre, vinograde, njive – *tarlalar* i dr.) u vlasništvu krstjana. Navedeno nedvojbeno ukazuje na to da progoni krstjana započeti za vladavine kralja Tomaša (1459), kako zaključuje Pejo Ćošković, *nisu bili tako opsežni i pogubni za krstjane*.⁵⁶

Naglasimo: krstjani, kao redovnici katoličke biskupije (*ecclesia bosnensis*), a potom raskolničke, samostalne Crkve bosanske, nisu nikakvi neomaniheji, maniheji, patareni, katari, bogumili, kutugeri, babuni, ili neki drugi dualisti, a niti baštinici arijanskog učenja. Oni, bosanski krstjani, nikada sebe nisu tako nazivali. Navedeni nazivi jesu bili u upotrebi, manje-više, ali u politički motivisanom diskursu bosanskih susjeda tokom srednjeg vijeka, i to u cilju diskvalificiranja (danas bi rekli dehumaniziranja) eda bi se lakše politički i vojno intervenisalo unutar bosanske banovine, kasnije kraljevine. U tom smislu intenzivno su propagirani križarski pohodi protiv heretika u Bosni; ova paradigma svejednako je živa u savremenoj politici diljem svijeta.

Na osnovu, prije svega, domaćih izvora – kojima dajemo primat – nastalim na tlu Bosne, i to u okrilju Crkve bosanske (evanđelja, misali, epitafi...), ali i testamenta gosta Radina koji je, istina, nastao u specifičnim okolnostima na prostoru Dubrovačke Republike, te kao takav odražava dubrovačku pravnu normu, možemo pouzdano kazati da su bosanski krstjani gradili crkvena zdanja, praktikovali post, palili svijeće za pokoj duše, štovali svece i kršćanske blagdane, kao što su: *sv. nedjelja*, *sv. petak*, *Dan svetog rođenja Hristova* (Božić), *Sveta Blagovijest*, *Sveto Uskrsenje Gospodnje* (Uskrs), *Dan svetog Georgija*, *Dan svetog Uznesenja Gospodnjega* (Uzašašće), *Dan svetog Petra*, *Dan svetog Pavla*, *Dan svetog Stjepana Prvomučnika*, *Dan svetog Mihaila arhandela*, *Dan svete Djeve Marije*, *Dan svih svetih*,⁵⁷ i dr. blagdane. Uz napomenu da su Stari i Novi Zavjet držali svetim spisima (poštovanje starozavjetnih proroka, očeva...). Pogledamo li bogate iluminacije u rukopisima, napose evanđeljima i misalima nastalim i korištenim u okrilju Crkve bosanske, nedvojbeno je da nisu bili ikonoklasti / ikonoborci. Dakle, **Crkva bosanska bila je pravovjerna, napose u kristološkom kontekstu, a posve šizmatična u ekleziološkom smislu** (po tom pitanju i heretična) **u odnosu na Zapadnu i Istočnu**⁵⁸ **Crkvu**. Učenje, tj. **vjerovanje u Božje Trojstvo** sveprisutno je u domaćim izvorima, a koje njedri Crkva bosanska.

⁵⁴ *Ibid.*, str. 163-164.

⁵⁵ Nenad Moaćanin, *Bosansko-humski krstjani u turskim vrelima (napomene)*, str. 410; Tajib Okić, *Bosanski kristijani (bogumili) prema nekim neobjavljenim osmanskim izvorima*, str. 163.

⁵⁶ Pejo Ćošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, str. 421.

⁵⁷ Usp.: Testament gosta Radina Butkovića (1466), u: Esad Kurtović [et al.], *CODEX diplomaticus Regni Bosnae: povelje i pisma stare bosanske države*, str. 852-855.

⁵⁸ Nekoliko izvora nastalih u okrilju Srpske pravoslavne crkve nedvojbeno ukazuju kako je ta Crkva percipirala bosanske krstjane i Crkvu bosansku – navodimo dva izvora:

Iz testamenta gosta Radina (1466)

*...i ako hoće da mu je duša mirna i spokojna pred višnjim Gospodom Bogom
i pred Svetom Trojicom nerazdjeljivom,...*⁵⁹

Epitaf na stećku gosta Milutina

*Va ime tvoje, pričista Trojice! G[ospo]d[i]na gosti (=gosta) Milutina biligъ, rodomъ Срѣничанъ.
Pogib[e] ino, nego li milosti božijeji. Žitije: A žihъ u časte bosan[s]ke g[o]spode. Primihъ darove o[dъ]
velike g[o]spode i vlasteo [vlastelъ] i o[dъ] grčke g[o]spode. A vse vidomo (znano).⁶⁰*

Epitaf na stećku gosta Mišljena

*A se leži dobri g[ospo]d[i]nъ gostъ Mišljenъ komu biše pri[radio] po uredbi Avramъ svoje veliko
gostoljubstvo. [Gospodi]ne dobr[i], kada prideš pridъ g[ospo]d[in]a našega Isu[s]a H[rist]a jedno[ga],
[spo]meni i našъ svojihъ rabov. Pisa G[ra]m[atikъ].⁶¹*

Istina, kada je riječ o pneumatološkom učenju / vjerovanju, tj. je li Duh Sveti proistekao iz Oca prema prvotnom obrascu 'Vjerovanja', ili iz Oca i Sina, kako su htjeli katolici, što je bio formalni razlog (Velikog, nap. a.) crkvenog raskola ne možemo ništa pouzdano reći – za sada⁶²!

Crkva bosanska kao pravovjerna (ortodoksna) i samostalna, kako je to sažeo Jaroslav Šidak, *ni je priznavala papin primat, ali se ni je smatrala ni djelom istočne crkve. Bila je to sasvim samostalna xrišćanska crkva koja je sebi pripisivala apostolsko porijeklo, a imala kao i*

1) U *Žitiju kralja Dragutina* arhiepiskopa Danila II (XIV st.) navodi se da je srpski kralj mnoge heretike „od zemlje Bosne obratio u veru xrišćansku i krstio ih“.

2) U jednom zapisu iz 1329, na listovima četveroevandelja koji se čuvao u manastiru sv. Petra na Svetoj Gori, na dva mjesta se govori o „безбожним и поганим бабунима“, a u vezi s pohodom cara Dušana protiv bana Stjepana II Kotromanića. Драгољуб Драгојловић, *Крстјани и јеретичка Црква босанска*, стр. 33.

⁵⁹ Testament gosta Radina Butkovića (1466), u: Esad Kurtović [et al.], *CODEX diplomaticus Regni Bosnae: povelje i pisma stare bosanske države*, str. 854. (podebljao R. Ibriović).

⁶⁰ Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knjiga III, str. 53. (podebljao R. Ibriović).

⁶¹ *Ibid.*, knjiga IV, str. 61. (podebljao R. Ibriović).

⁶² Dubravko Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, str. 80.

њена претходница, католичка босанска бискупија, редовнички карактер на челу са осамостаљеним бискупом, кога је народ звао дједом.⁶³

---

⁶³ Navedeno према: Драгољуб Драгојловић, *Крстјани и јеретичка Црква босанска*, стр. 119.

Dodatak II

(Djed Crkve bosanske)

Na čelu Crkve bosanske nalazio se episkop, odnosno djed ili u različitim jezičnim oblicima: *did*, *died*, *diedo*.⁶⁴ Nema nikakve dvojbe da je djed Crkve bosanske, kao i biskupi, tj. episkopi u drugim kršćanskim crkvama, imao štap kao znak (simbol) crkvenog dostojanstva i pastirske službe. Uz napomenu da pastoralni rad Crkve bosanske, na temelju povijesnih izvora, gotovo i ne poznajemo – izuzetno je teško govoriti o tome kako je i u kojoj mjeri ova Crkva utjecala na oblikovanje pučke pobožnosti. To je osobito uočljivo u usporedbi s franjevcima, koji su bili izrazito misijski usmjereni, napose s razvojem rudarstva te urbanih naselja i trgova, uz koje je bila vezana i njihova graditeljska djelatnost – podizanje samostana i crkava, što je uvelike olakšalo njihovu misionarsku aktivnost.

Pseudopredanje koje hoće reći da je djed predao štap šejhu, nedvojbeno smjera na uspostavljanje jasne veze, odnosno povijesnog kontinuiteta između Crkve bosanske i islamske duhovne tradicije, tj. sufizma. Autor „predanja“ pritom konfabulira kako je djed svoje *duhovne pologe* predao šejhu⁶⁵ – sugerirajući da osnovnu masu muslimana u BiH čine potomci negdašnjih bosanskih krstjana (!). Uz ovo pseudopredanje redovito se veže i interpretacija Crkve bosanske kao heretične – u dogmatskom, osobito kristološkom smislu – u odnosu na dvije dominantne kršćanske konfesije, tj. kao (neo)manihejske (dualističke) ili arijanske. Nemali broj autora nastojao je „dokazati“ da je Crkva bosanska, shvaćena kao manihejska ili arijanska zajednica, po svojim doktrinarnim postavkama bila bliža islamu negoli pravovjermom kršćanstvu. Međutim, elementarno poznavanje manihejskog učenja, s jedne, i islama, s druge strane, pokazuje da je teološki dualizam teško pomiriti s radikalnim monoteizmom (teomonizmom) na kojem počiva cjelokupno islamsko učenje (ar. *tawhīd*). S tim u vezi vrijedno je zapažanje sarajevskog muslimanskog učenjaka (alima), teologa, Mehmeda Handžića (1906-1944), inače svršenika glasovitog Univerziteta al-Azhar u Kairu, koji u svom radu *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosanskohercegovačkih muslimana*, objavljenom 1940, s pravom iznosi sumnju i jednu primjedbu, a one su:

a) Za latinske izvore kaže (sumnja):

⁶⁴ Usp.: Pejo Čošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, str. 388.

⁶⁵ Rusmir Mahmutćehajić, *Dobra Bosna*, str. 113-114.

Kao mahana latinskih izvora postoji to što su ih pisali neprijatelji bogomilstva (bosanskih krstjana, nap. a.), koji nijesu prema njemu bili objektivni.⁶⁶

b) Za dualizam ističe:

*Kako sam ranije istakao, historici su mišljenja, da su na bogomilstvo najviše utjecali pavličani i masalijani, koji su se opet razvijali pod utjecajem azijskog manihejstva. Odavde drže, da je u bogomilstvo došao rečeni dualizam. Ja o ovome ne bih imao šta novo iznijeti. Jedino bih primijetio da možda dualizam bogomilske sekte (bosanskih krstjana, nap. a.) nije bio onaki kakvim ga kršćani prikazuju. Možda je to bio **blagi i umjereni dualizam, koji se u mnogim monoteističkim vjerama zapaža i koji se zapravo i ne može nazvati dualizmom**. Mnoge monoteističke vjere kažu: dobro je od Boga (ili od anđela), a zlo od vruga ili sotone. I islam priznaje da šejtan čovjeka na zlo navodi i da mu je Bog do Sudnjeg dana podijelio tu moć.⁶⁷*

Nažalost, ovu razliku između radikalnog, odnosno manihejskog dualizma (koji počiva na dva koeternalna načela⁶⁸), i s druge strane umjerenog dualizma o kojem govori Handžić, previdjeli su mnogi povijesničari, a kako li tek i koliko oni koji to nisu bili – sve to, i unatoč golemom trudu u okrilju historiografske znanosti, opstaje do danas, prije svega na marginama i izvan ozbiljnog akademskog diskursa, pa se tako dualistička i arijanska interpretacija Crkve bosanske ponekad doima življom neko ikada ranije. Zato treba naglasiti, ako ne i ponavljati, da su bosanski krstjani – domaći izvori to neporecivo potvrđuju – svejednako kao rimokatolici i pravoslavci, vjerovali u jednoga (trojednog) Boga, pri tome **ne dajući ni naznaka o dualističkom poimanju svijeta i Božje prisutnosti u njemu nego, naprotiv, o istobitnosti triju božanskih osoba i njihovog udjela u istoj naravi normiranoj na saboru u Niceji 325.**⁶⁹

A kada je riječ o Bogočovjeku Isusu Kristu (kristologiji) – nasuprot arijanskom učenju⁷⁰ – bosanski krstjani i u tome su u suglasju s druge dvije kršćanske konfesije. Bosanska diplomatska građa i drugi izvori kazuju da:

---

⁶⁶ Mehmed Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosanskohercegovačkih muslimana*, str. 10, uz napomenu da je *bogomilstvo* u prvoj polovini XX stoljeća bilo gotovo općeprihvaćen termin za Crkvu bosansku.

⁶⁷ Mehmed Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosanskohercegovačkih muslimana*, str. 21. (podebljao R. Ibrović).

⁶⁸ Usp.: Мирча Елијаде, *Водич кроз светске религије*, стр. 118. и 122-123.

⁶⁹ Dubravko Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, str. 210. (podebljao R. Ibrović).

⁷⁰ O Ariju i njegovom učenju, arijanzimu, vidjeti više u: August Franzen, *Pregled povijesti Crkve*, str. 59-66.

*Isus Krist, sin Božji, nastupa kroz sadržaj naših isprava kao: Gospodin, Spasitelj, Izmiritelj, Posrednik između Boga i ljudi, Mirotvorac i Gospodar svemira – ...*⁷¹

Dočim, majka Kristova, Blažena Djevica Marija u bosanskim se ćirilskim poveljama najčešće naziva *Bogorodicom*, u duhu zaključaka Trećeg ekumenskog sabora održanog u Efezu 431. To znači da bosanski krstjani nisu slijedili Nestorija, carigradskog biskupa, koji je tvrdio da Djevica Marija može biti samo *kristorodica*.⁷² Nazivi za Bogorodicu, kao što su *Djevica* i *Prečista*, a koji se javljaju u bosanskim tekstovima, ukazuju da je krstjanima učenje o Bogorodici kao Prsnodjevi (grč. *Ἀειπάρθενος*), inače uobičajno na Istoku, bilo iznimno blisko.

O sveprisutnosti krsta u okrilju duhovne baštine bosanskih krstjana, tj. Crkve bosanske, govore gotovo svi domaći izvori. Krst u Crkvi bosanskoj jeste simbol koji svjedoči:

*...o Isusovu životu, mucu na Križu i Uskrsnuću, Križ kao najsvečaniji i najznačajniji simbol kršćanstva, simbol apsolutne žrtve Kristove.*⁷³

Na koncu, bosanski krstjani sa svojom Crkvom bosanskom u teološkom smislu ne stoje, načelno govoreći, ništa bliže islamu, tj. muslimanima u odnosu na rimokatolike i pravoslavce. S tim u vezi Nenad Moaćanin će naglasiti da nisu postojale nikakve posebne sličnosti između *krstjanstva i islama na razini doktrine*, uz naglasak da je krstjanska crkvena hijerarhija pokazivala *krajnje negativan stav o islamu*⁷⁴. Koliko god redovnici Crkve bosanske bili proganjani u naletu rekatolizacije, a koja započinje s kraljem Stjepanom Tomašem, treba to naglasiti, svejednako su bježali i od osmanske najezde – zoran primijer je gost Radin Butković⁷⁵. To što pouzdano ne znamo šta je bilo s posljednjim djedom Crkve bosanske, i s njegovim štapom, ne daje nam zapravo da konfabuliramo gore rečeno „predanje“, a sve kako bi ukazali na tobožnju dogmatsku bliskost Crkve bosanske – kao, opet kažimo tobožnje nasljedovateljice arijanstva ili manihejstva (!) – s islamom. Na takovrsnoj bliskosti traži se formalni, izvanjski kontinuitet bosanski krstjani – muslimani.

Ostaje pitanje: kako je moguće vidjeti dogmatsku sličnost u dualizmu koji naučava da je ovaj svijet stvorio Đavo, a ne Bog (izražavali ga kroz islamski *tawhīd* ili kršćanski *triadikós theós*)?

---

⁷¹ Dubravko Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, str. 210.

⁷² *Ibid.*, str. 211.

⁷³ *Ibid.*, str. 212.

⁷⁴ Nenad Moaćanin, *Bosansko-humski krstjani u turskim vrelima (napomene)*, str. 407.

⁷⁵ Usp.: Pejo Ćošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, str. 421.

Iz islamske perspektive govoreći, osobito one egzoterijske (ar. *zāhir*), islamsko i kršćansko pravovjerno učenje koje baštini nikejsko-carigradski simbol vjere⁷⁶, neuporedivo je bliže jedno drugome, u odnosu na bilo koje dualističko koje ovaj svijet, dunjaluk, vidi kao tvorevinu zlog!

S druge strane, u Crkvi bosanskoj vidjeti nasljedovateljicu arijanskog učenja (arijanske kristologije) značilo bi zaniijekati sve izvore nastale u tradiciji koju su baštinili bosanski krstjani i Crkva bosanska, a koji izričito naglašavaju nikejsko-carigradski simbol vjere, posebno trinitarnu formulu. Takovrsno nijekanje nedopustivo je onome koji svjedoči da

nema istine doli Istine.

Dakle, „predanje“ did – štap – šejh smatramo historiografski neutemeljenim, jer ne predstavlja autentično narodno usmeno predanje, nego naknadnu konstrukciju bez izvorišne potvrde. Ako nas, međutim, uistinu zanima sudbina posljednjeg djeda Crkve bosanske, prednost ćemo dati interpretaciji — makar bila radna **hipoteza** — koju je ponudio Dragoljub Dragojlović. Prema toj interpretaciji, posljednji djed Crkve bosanske, suočen s procesima rekatolizacije te paralelno s osmanskim prodorom, u nepoznatim okolnostima priklonio se okrilju, po mnogo čemu srodne, Istočne, odnosno Srpske pravoslavne crkve.

Dragojlović navedenu hipotezu temelji na nedatiranom pismu carigradskog patrijarha Genadija II Sholarija upućenom monasima sinajskog manastira Svete Katarine. U pismu se razmatra pitanje smiju li sinajski monasi primiti milostinju koju im, posredstvom „episkopa Bosne“ – Dragojlović smatra da je riječ o prognanom djedu – šalje herceg Stjepan, budući da postoji sumnja u pravovjernost i hercega i episkopa. Patrijarh u odgovoru potvrđuje pravovjerje bosanskog episkopa. Iz tog pisma, tj. odgovora, Dragojlović izvodi zaključak o integraciji vrha nekadašnje Crkve bosanske u srpsku pravoslavnu jurisdikciju.⁷⁷

Na koncu, valja podsjetiti da su mnoge crkvene i bogoslužbene knjige — evanđelja i drugi rukopisi nastali u okrilju bosanskih krstjana — nakon nestanka Crkve bosanske završile u srpsko-pravoslavnim crkvama i manastirima, koji su baštinili istočni obred i ćirilo-methodsku tradiciju. Recimo, takav je slučaj s čuvenim Nikoljskim evanđeljem koji je nađen u ovčarsko-kablarskom manstiru Nikolje

⁷⁶ Kao primjer navodimo epitaf gosta Milutina, u kojem se izričito spominje „**prečista Trojica**“, kao i testament gosta Radina Butkovića, gdje se govori o „**svetoj Trojici nerazdjeljivoj**“. U oba slučaja riječ je o formulacijama koje jasno svjedoče nikejsko-carigradski simbol vjere, odnosno kristologiju kakvu ispovijedaju Zapadna i Istočna Crkva, a posve izvan okvira manihejskog dualizma, ali i arijanizma. Nadalje, da je Djevica Marija Bogorodica – pored ostalog – svjedoči nam i krstjanin Hval u tzv. *Hvalovom zborniku*, a gdje se izričito za nju kaže „**svetom Bogorodicom**“ Usp.: Драгољуб Драгојловић, *Крстјани и јеретичка Црква босанска*, стр. 190. и 192.

⁷⁷ *Ibid.*, стр. 135-136. Usp.: Pejo Ćošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, стр. 420-421.

(Srbija), a danas je u privatnom vlasništvu u Dublinu⁷⁸, potom Kopitarovo evanđelje⁷⁹, zatim Divoševo četveroevanđelje nađeno u crkvi Sv. Nikole u Podvrhu kod Bijelog Polja⁸⁰ itd. Taj rukopisni kontinuitet ne predstavlja izravan dokaz, gore navedene hipoteze u kontekstu personalne konverzije posljednjeg djeda Crkve bosanske, ali ukazuje na **dogmatsku, liturgijsku** (*исти преводни репертоар и уста кодиколошка и литургијска форма библијских књига*⁸¹ oblikovana u *Охридској књижевној школи*⁸²) i **kulturnu istost i bliskost**. Potonje je, po nama, mnogo važnije od pitanja šta je bilo s posljednjim djedom Crkve bosanske⁸³, tj. je li došlo do:

- a) osobne konverzije (ako je uopšte došlo?) u pravoslavlje – za što nema nikakvog valjanog dokaza, ili je
- b) potonji djed predao štap mevlevijskom šejhu, kao simbolični čin prenosa duhovnog nasljedstva, odnosno nauka – što je, kako smo gore utvrdili konfabulacija, odnosno pseudopredanje koje nema utemeljenja u izvorima: historiografiji, odnosno etnografiji.

Post Scriptum

Najmanje što možemo i trebamo učiniti, ako imamo iskrenu nakanu, jest da teologiji bosanskih krstjana, tj. Crkve bosanske, ne poričemo kršćansku pravovjernost, odnosno baštinjenje nikejsko-carigradskog simbola vjere.

U tom kontekstu krstjani Crkve bosanske, spram islamskog (vjero)nauka jesu na istoj dogmatskoj, napose kristološkoj, poziciji na kojoj su i rimokatolici Zapadne, odnosno pravoslavci Istočne Crkve.

Kada bosanski krstjani zazivaju Sveto trojstvo, i kada svjedoče istobitnost (grč. *homoousios*) tri Božanske Osobe (...*Svetom Trojicom nerazdjeljivom*...; ...*Va ime tvoje, pričista Trojice*...) pripisivati im (neo)manihejska, tj. dualistička, ili pak arijanska učenja ravno je tvrdnji da Sunce ne sjaji samo zato što ga naš *obлак neznanja* zaklanja – upravo kao što riječ *kāfir* označava onoga koji zakriva svjetlo Istine.

⁷⁸ Usp.: Jaroslav Šidak, *Problem "bosanske crkve" u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca*, str. 117.

⁷⁹ Драгољуб Драгојловић, *Историја српске књижевности у средњовековној босанској држави*, стр. 34.

⁸⁰ *Ibid.*, стр. 59.

⁸¹ *Ibid.*, стр. 36.

⁸² *Ibid.*, стр. 39.

⁸³ Po svemu sudeći, posljednji djed Crkve bosanske bio je Ratko. O njegovoj, nama nedovoljno rasvijetljenoj sudbini u prijelomnim godinama nestanka bosanskog kraljevstva vidi: Pejo Ćošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, str. 420-422.

Božji poslanik, Muhammed (a.s.), isticao je da vjerovanje, svakog od nas, nije potpuno sve dok ne volimo drugima ono što volimo za sebe (*Sahih al-Buhari* 13), ili drugačije kazano:

Ne čini drugima ono što ne želiš da drugi čine tebi.

wa-llāhu a'lam

Bibliografija

(objavljeni izvori, literatura i mrežni izvori)

1. Aiša Softić, *Usmena proza Bošnjaka*, BZK Preporod, Sarajevo, 2004.
2. Aiša Softić, *Zbornik bošnjačkih usmenih predaja*, Sarajevo – Publishing, Sarajevo, 2005.
3. Aiša Softić, *Usmene predaje Bošnjaka*, BZK Preporod, Sarajevo, 2002.
4. Andrija Zirdum, *Povijest kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, Biblioteka Slovoznak, Plehan, 2007.
5. August Franzen, *Pregled povijesti Crkve*, preveo Dr. Jospi Ritgi, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1988.
6. Драгољуб Драгојловић, *Крстјани и јеретичка Црква босанска*, посебна издања, књига 30, Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Београд, 1987.
7. Драгољуб Драгојловић, *Историја српске књижевности у средњовековној босанској држави*, Светови, Нови Сад, 1997.
8. Dubravko Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, Dobra knjiga – Synopsis, Sarajevo, Zagreb, 2012.

9. Dubravko Lovrenović, *Povijest est magistra vitae: o vladavini prostora nad vremenom*, Rabic, Sarajevo, 2008.
10. Dželaluddin Rumi, *Mesneviya I*, drugo izdanje, prijevod sa perzijskog, te bilješke i komentar napisao Fejzulah Hadžibajrić, Ljiljan, Sarajevo, 2000.
11. Dželaluddin Rumi, *Mesneviya II*, drugo izdanje, prijevod sa perzijskog, te bilješke i komentar napisao Fejzulah Hadžibajrić, Ljiljan, Sarajevo, 2002.
12. Džemal Čehajić, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Orijentalni institut u Sarajevu, posebna izdanja XIV, Sarajevo, 1986.
13. Dženan Dautović, *Crkva bosanska i stećci*, u: Historijska misao, Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, dostupno na:
<https://hm.ff.untz.ba/index.php/hm/article/view/52/hm6-dd> (pristupljeno 05.02.2026).
14. Emir O. Filipović, *Crkva bosanska*, u: Bosansko kraljevstvo: historija srednjovjekovne bosanske države, Mladinska knjiga, Sarajevo, 2017.
15. Emir O. Filipović, *Franjevci i Bosanska franjevačka vikarija*, u: Bosansko kraljevstvo: historija srednjovjekovne bosanske države, Mladinska knjiga, Sarajevo, 2017.
16. Esad Kurtović [et al.], *CODEX diplomaticus Regni Bosnae: Povelje i pisma stare bosanske države*, prijevod: slovenski tekstovi Lejla Nakaš, latinski tekstovi Drago Župarić, talijanski tekstovi Ana Lalić, Mladinska knjiga, Sarajevo, 2018.
17. Esmā Smailbegović, *Narodna predaja o Sarajevu*, posebno izdanje RO Institut za jezik i književnost – OOUR Institut za književnost, Sarajevo, 1986.
18. Evlijā Čelebī, *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo – Publishing, Sarajevo, 1996.
19. Fehim Nametak, *Pojmovnik divanske i tesavvufske književnosti*, Orijentalni institut u Sarajevu, posebna izdanja XXVII, Sarajevo, 2007.

20. Fejzulah Hadžibajrić, *Mali tesavvufsko tarikatski rječnik*, u: Tešawwuf islamska mistika: Zbornik radova prvog simpozija, 1408 / 1988, Islamska zajednica Zagreb, Zagreb, 1989.
21. Frithjof Schuon, *O transcendentnom jedinstvu religija*, s francuskog preveo i pogovor napisao: Dr. Rešid Hafizović, Bemust, Sarajevo, 1997.
22. Frithjof Schuon, *Staza prema Srcu*, s engleskog prevela Ivana Ibrović, Antikvarijat Ramajana / Bibliонер, Banja Luka, 2021.
23. Hazim Šabanović, *Dvije najstarije vakufname u Bosni*, u: Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, II, Sarajevo, 1952.
24. *Hiljadu lotosa: antologija indijskih književnosti od najstarijih vremena do 17. stoljeća*, drugo izdanje, sačinila, prevela, predgovorom i tumačenjem popratila Vesna Krmpotić, Nolit, Beograd, 1973.
25. *Isa-begova tekija u Sarajevu*: Zbornik radova (ur. Rusmir Mahmutćehajić), Udruženje Obnova Isa-begove tekije, Sarajevo, 2006.
26. Ivan Rengjeo, *Simbolika štapa na stećcima*, u: Hrvatski planinar, br. 4-5, 1943.
27. Jaroslav Šidak, *Problem "bosanske crkve" u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca*, u: RAD JAZU, knjiga 259, 1937.
28. Jean Chevalier i Alain Gheerbrant, *Rječnik simbola*, treće prošireno izdanje, MH, Zagreb, 1989.
29. John V. A. Fine, *Bosanska crkva: novo tumačenje: studija o Bosanskoj crkvi, njenom mjestu u državi i društvu od 13. do 15. stoljeća*, prijevod sa engleskog Tatjana Praštalo, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 2005.
30. Jozo Džambo, *Franjevci u srednjovjekovnoj Bosni*, s njemačkog preveo Sulejman Bosto, Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene – Sarajevo, Sarajevo, 2022.
31. Lebib Džeko, *Milan Karanović: život i rad*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, dostupno na: <https://zemaljskimuzej.ba/o-zemaljskom-muzeju-bih/publikacije/tematska-cjelina-etnologija/katalozi/28113-2/> (pristupljeno 05.02.2026).

32. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva* (ur. Anđelko Badurina), V. izdanje, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2006.
33. Maja Bošković-Stulli, *Usmena književnost nekad i danas*, Prosveta, Beograd, 1983.
34. Marko Vego, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo, 1980.
35. Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knjiga III, izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1964.
36. Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knjiga IV, izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1970.
37. Мавро Орбини, *Краљевство Словена*, предео Здравко Шундрица, SEZAM BOOK d.o.o., Београд, 2006.
38. Mehmed Handžić, *Glavni uzrok prijelaza bogomila na islam*, u: Izabrana djela, knjiga II, Ogledalo, Sarajevo, 1999.
39. Mehmed Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosanskohercegovačkih muslimana*, u: Izabrana djela, knjiga II, Ogledalo, Sarajevo, 1999.
40. Mehmed Handžić, *Jedan prilog povijesti prvih dana širenja islama u Bosni i Hercegovini*, u: Izabrana djela, knjiga II, Ogledalo, Sarajevo, 1999.
41. Mehmed Handžić, *Sarajevo u turskoj pjesmi*, u: Izabrana djela, knjiga I, Ogledalo, Sarajevo, 1999.
42. Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga I, Sarajevo – Publishing, Sarajevo, 1998.
43. Mehmed Mujezinović, *Musafirhana i tekija Isa-bega Ishakovića u Sarajevu*, u: Naše starine, III, Sarajevo, 1956.
44. Милан Карановић, *Један занимљив мрамор код Скендер-Вакуфа*, u: Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, XL., II. свеска (за историју и етнографију), Сарајево, 1928.

45. Мирча Елијаде, *Водич кроз светске религије*, превела Анђелка Цвијић, Народна књига Алфа, Београд, 1996.
46. Nedim Rabić, „такође и мрсьниемь людемь (...)“: *Prilog čitanju oporuke gosta Radina*, u: *Historijska traganja* (ur. Vera Katz), br. 15, Institut za istoriju, Sarajevo, 2015.
47. Nenad Moaćanin, *Bosansko-humski krstjani u turskim vrelima (napomene)*, u: *Fenomen “krstjani” u srednjovjekovnoj Bosni i Humu: Zbornik radova* (ur. Franjo Šanjek), Institut za istoriju u Sarajevu / Hrvatski institut za povijest, Sarajevo – Zagreb, 2005.
48. Nevad Kahteran, *Perenijalna filozofija (sophia perennis): u mišljenju René Guénona, Frithjofa Schuona i Seyyeda Hosseina Nasra*, El-Kalem, Sarajevo, 2002.
49. Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Ignacije Gavran, Synopsis, Sarajevo, Zagreb, 2003.
50. Pejo Ćošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2005.
51. *Počeci indijske misli*, priredila Rada Iveković, BIGZ, Beograd, 1981.
52. *Redovnička pravila*, priredio Hadrijan Borak OFM Cap, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2005.
53. Рене Генон, *Криза модерног света*, превод Раде Пајкановић, Укронија, Београд, 2024.
54. René Guénon, *Vladavina kvantitete i znaci vremena*, prijevod s francuskog jezika Nataša Šprljan i Ana Cerovski, Zadruga Eneagram, Zagreb, 2015.
55. Rusmir Mahmutćehajić, *Dobra Bosna*, Durieux, Zagreb, 1997.
56. Samir Beglerović, *Crtice iz života hadži šejha Fejzulaha efendije Hadžibajrića*, I dio, ZNACI: islamski dijalog i razumijevanje, dostupno na: <https://znaci.ba/tekstovi/crtice-iz-zivota-hadzi-sejha-fejzulaha-efendije-hadzibajrica-i-dio> (pristupljeno 05.02.2026).
57. Samir Beglerović, *Crtice iz života hadži šejha Fejzulaha efendije Hadžibajrića*, II dio, ZNACI: islamski dijalog i razumijevanje, dostupno na: <https://znaci.ba/tekstovi/crtice-iz-zivota-hadzi->

[sejha-fejzulaha-efendije-hadzibajrica-ii-dio](#) (pristupljeno 05.02.2026).

58. Samir Beglerović, *Crtice iz života hadži šejha Fejzulaha efendije Hadžibajrića*, III dio, ZNACI: islamski dijalog i razumijevanje, dostupno na: <https://znaci.ba/tekstovi/crtice-iz-zivota-hadzi-sejha-fejzulaha-efendije-hadzibajrica-iii-dio> (pristupljeno 05.02.2026).
59. Samir Beglerović, *Crtice iz života hadži šejha Fejzulaha efendije Hadžibajrića*, IV dio, ZNACI: islamski dijalog i razumijevanje, dostupno na: <https://znaci.ba/tekstovi/crtice-iz-zivota-hadzi-sejha-fejzulaha-efendije-hadzibajrica-iv-dio> (pristupljeno 05.02.2026).
60. *Spomenica (1950-1980): Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu*, Izdao Filozofski fakultet u Sarajevu, uz pomoć Zajednice za naučni rad BiH, Sarajevo, 1980.
61. Srećko M. Đaja i Dubravko Lovrenović, *Srednjovjekovna Crkva bosanska* (posebni prilog), Svjetlo riječi, siječanj 2007.
62. Сима Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, ЦКЗ, Београд, 1964.
63. Tajib Okić, *Bosanski kristijani (bogumili) prema nekim neobjavljenim osmanskim izvorima*, u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, sv. 12, br. 21-22, Sarajevo, 2003.
64. Vljako Palavestra, *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine: studija – zbornik i komentari*, Buybook / Most Art, Sarajevo – Zemun, 2004.